

KRYSTIAN HEFFNER

Politechnika Opolska

ZMIANY PRZESTRZENNE NA OBSZARACH WIEJSKICH W POLSCE W OKRESIE TRANSFORMACJI I PO WEJŚCIU DO UNII EUROPEJSKIEJ

Abstract: Spatial Changes in the Countryside in Poland During the Transition Period and After Joining the European Union. The changes that occur and may occur in spatial structures of rural areas in Poland are not revolutionary. They have rather evolutionary form of a different nature and intensity. Those processes have often far-reaching consequences for the rural development. On the one hand, the influence of European funds and programs is effected a process of rural areas modernization and organization, on the other, economic growth results in spontaneous investment and the expansion of urbanization and urban sprawl not only in the immediate vicinity of the metropolises and cities but also in many remote regions, peripheral and until recently dominated by agriculture.

The article presents the most important spatial processes affecting currently and for the foreseeable future changes in land use of rural space in Poland, in the context of the main factors resulting in those changes. The inhabitants and users of rural areas, as well as local policymakers have an impact on changes of the structure of rural spatial organization, intensity and form of its development, and the preservation of village natural and cultural assets.

Keywords: Functional structure, rural center, rural peripherality, spatial structure of rural areas, spontaneous urbanization, urban sprawl.

Wprowadzenie

Zmiany w strukturach przestrzennych wsi, jakie zachodzą i mogą zajść w średnio-okresowym horyzoncie czasu nie mają charakteru rewolucyjnego. Są to z reguły przekształcenia zabudowy, infrastruktury technicznej, zmiany własnościowe, zwartości osiedli, skupienia lub rozproszenia zainwestowania, o różnym charakterze i intensywności, często o dalekosiężnych konsekwencjach dla kierunków rozwoju wsi, ale typu ewolucyjnego. Pod wpływem programów i środków europejskich zachodzi względnie intensywny proces modernizacji i porządkowania przestrzeni obszarów wiejskich, jakkolwiek wzrost gospodarczy skutkuje żywiołowym inwestowaniem i rozszerzaniem

się zurbanizowanych form zagospodarowania nie tylko w bezpośrednim otoczeniu metropolii i miast (suburbanizacja), ale również w regionach oddalonych, peryferyjnych i zdominowanych do niedawna przez rolnictwo (semiurbanizacja).

W opracowaniu wskazano czynniki istotne dla zmian w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej w Polsce, w okresie transformacji ustrojowej i po przystąpieniu do Unii Europejskiej. Od mieszkańców i użytkowników obszarów wiejskich zależy w znacznym stopniu struktura przestrzenna wsi, intensywność i formy zagospodarowania przestrzeni, a także stopień zachowania walorów, tak przyrodniczych, jak i kulturowych oraz atrakcyjność zasobów. Jest oczywiste, że można wskazać bardzo dużo relacji, sprzężeń zwrotnych i złożonych oddziaływań, które zmieniają sytuację rozwojową obszarów wiejskich [np. Ravetz *et al.* 2013; Copus *et al.* 2014; Heffner 2015]. Przekształcenia struktur przestrzennych obszarów wiejskich można rozważać w wyróżnianych współcześnie dziewięciu kategoriach zmiany strukturalnej na wsi.

Oddziaływanie wiejskiej demografii (*rural demography*), takie jak m.in. starzenie się społeczności wiejskich, odpływ migracyjny kobiet, migracje ludzi młodych, napływ nowych mieszkańców wsi z miast, skutkują zarówno niekorzystnymi (zanik zabudowy, pustostany, niewykorzystanie infrastruktury technicznej i społecznej wsi, likwidacja obiektów usługowych i handlowych itp.), jak i korzystnymi zmianami (w strukturze wielkości gospodarstw rolnych, dogęszczanie zabudowy, wzrost efektywności wykorzystania infrastruktury technicznej, przywracanie terenów zielonych itd.) w wiejskiej przestrzeni.

Z kolei zatrudnienie na wsi (*rural employment*) to przestrzenne efekty specjalizującego się rolnictwa, rozwoju usług dla sektora rolnego, dojazdów do pracy, zarówno na wieś (przystanki autobusowe, parkingi), jak i do miast (zmiany funkcji zabudowy gospodarczej, garaże, zabudowa mieszkaniowa, dogęszczanie sieci dróg wiejskich) oraz agroturystyki i rekreacji (gospodarstwa agroturystyczne, obiekty usług rekreacyjnych, szlaki rowerowe, rewitalizacja zabytków).

Do istotnych zmian w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej prowadzi rozwój wiejskiej przedsiębiorczości (*rural business development*) – powstawanie firm związanych z sektorem żywnościowym (obiekty produkcyjne, magazynowe, logistyczne), stosowanie odnawialnych źródeł energii (farmy wiatrowe, fotowoltaiczne, instalacje wykorzystania biomasy), uruchamianie mikroprzedsiębiorstw związanych z usługami podstawowymi dla wsi.

Daleko idące zmiany w formach zagospodarowania wsi wynikają z nowych relacji miasto – wieś (*rural-urban relationships*). Działania poprawiające dostępność miast i miejskich miejsc pracy wywołują efekty suburbanizacyjne, pojawiają się nowe formy mieszkaniowej zabudowy wiejskiej, stałe relacje komunikacyjne z obiektami umożliwiającymi ich podtrzymywanie. Rozszerzanie się rynków zbytu dla wiejskiej produkcji i usług oznacza lokalizację obiektów obsługi transportowej, magazynowej, marketingowej. Również zjawisko *drugich domów* ma istotne oddziaływanie na zmia-

nę kształtu wiejskiej przestrzeni (rewitalizacja obiektów tradycyjnych, powstawanie nowej zabudowy rekreacyjnej), [zob. Heffner 2011; Staszewska 2012].

Duży wpływ na kierunki przekształceń w przestrzeni wsi mają zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym (*cultural heritage*). Są to bardzo liczne obiekty historyczne z potencjałem użytkowym (np. hotele, pensjonaty, restauracje), obiekty o historycznych walorach i ich nowe funkcje (np. muzea, domy spotkań, siedziby instytucji) oraz rola tradycji i kultury wiejskiej w integracji wiejskich środowisk lokalnych (inicjatywy społeczne skutkujące aktywizacją mieszkańców wsi (stowarzyszenia, lokalne grupy działania, rady sołeckie), nową infrastrukturą techniczną, obiektami użyteczności publicznej).

Zmiany przestrzenne na obszarach wiejskich mają także związek z dostępem do usług publicznych (*access to services of general interest*). Dążenie do zapewnienia dostępu do usług publicznych na wsi skutkuje zarówno nowymi obiektami (centra obsługi mieszkańców wsi, obiekty ochrony zdrowia, edukacji, administracji, utrzymania infrastruktury, banki itd.) oraz ich koncentracją we wsiach gminnych i miejscowościach z dużym potencjałem ludnościowym. Są również zmiany w przeznaczeniu publicznych zabudowań (likwidacja szkół gminnych, przedszkoli, obiektów poczty, posterunków itp.), inwestycje skutkujące zmianami komunikacyjnej i transportowej dostępności wsi oraz tworzenie ośrodków usług podstawowych dla mieszkańców wsi itp. [Heffner, Klemens 2015].

Daleko idącymi przekształceniami przestrzeni wiejskiej skutkują zmiany w otoczeniu instytucjonalnym wsi (*institutional capacity*). Konsolidacja instytucji administracji samorządowej prowadzi do lokalizacji licznych obiektów we wsiach gminnych, rozwijające się instytucje życia społecznego implikują nowe funkcje istniejących budynków i pomieszczeń, liderzy, instytucje wsparcia rolnictwa i systemów ekologicznych są składową jakościowej zmiany wsi i ich przestrzeni, często w istotny sposób zmieniając ład przestrzenny obszarów wiejskich [Heffner, Klemens 2013].

Nowe działania związane z dostosowaniem obszarów wiejskich do zmian klimatycznych (*climate change*) ujawniają się głównie w powstawaniu obiektów zmniejszających presję na środowisko [por. Kistowski 2009]. Są to zarówno oddziaływania aktywne (redukcja zanieczyszczenia powietrza, wód, rozbudowa urządzeń ochrony środowiska, zmiany wydajności i hermetyzacja procesów produkcyjnych, nowe technologie produkcji energii (farmy wiatrowe, fotowoltaika, biogaz, ogrzewanie z biomasy, uprawa roślin energetycznych itd.) i pasywne (tworzenie obszarów chronionych, ograniczanie użytkowania, świadomość ekologiczna).

Zmiany strukturalne w gospodarstwach rolnych [*farm structural change*, por. Otoliniński, Wielicki 2003; Wigier 2013; Dax 2014] skutkują przede wszystkim nowymi formami użytkowania przestrzeni rolniczej, ale także nowymi, często wielkoskalowymi obiektami gospodarki rolnej i jej obsługi (obory, chlewnie, parki maszyn rolniczych, magazyny, przetwórstwo płodów rolnych itd.) oraz zanikiem zabudowy zdekapitalizowanej i niedogodnie zlokalizowanej (kurniki, chlewy, stodoły, folwarki itd.).

1. Główne procesy przestrzenne na obszarach wiejskich do 2004 r.

Obszary wiejskie w Polsce – podobnie jak w wielu innych krajach europejskich, aż po lata 60. ubiegłego wieku miały przeważająco rolniczy, monofunkcyjny charakter. Ich obsługę w sensie podstawowych usług i handlu zapewniały liczne, zazwyczaj niewielkie lokalne centra (najczęściej małe miasta, były miasta lub większe wsie z funkcją administracyjną (siedziba gminy) [więcej na ten temat: Heffner 2011].

W późniejszym okresie struktura funkcjonalna wsi stopniowo komplikowała się, a w otoczeniu szybko rosnących ośrodków miejskich przybywało zarówno mieszkańców, jak i zmieniał się układ społeczny oraz ekonomiczny wsi (m.in. masowe odchodzenie od rolnictwa jako głównego źródła utrzymania, nowe zakłady przemysłowe, firmy usługowe, ludność dwuzawodowa, praca w mieście, napływ ludności miejskiej, funkcje rekreacyjne, *drugie domy* [zob. Heffner 2013]. Znaczne przekształcenia strukturalne spowodował proces transformacji ustrojowej, wywołując zmiany własnościowe w gospodarstwach rolnych (likwidacja PGR i wielu RSP i związana z tym procesem destrukcja majątku trwałego), zapoczątkowując proces wzrostu arealu gospodarstw indywidualnych i zmniejszania się liczby rolników.

Po 2004 r. obszary wiejskie w krajach Unii Europejskiej przechodzą wiele istotnych przemian społecznych, gospodarczych i środowiskowych, skutkujących zmianami w zagospodarowaniu przestrzennym wsi. Wynikają one z nasilających się procesów wyludniania, porzucania gruntów rolnych i stopniowego zaniku podstawowych usług na obszarach wiejskich wielu regionów i stref, szczególnie tych, które charakteryzują się niską gęstością zaludnienia [Amcoff *et al.* 2011]. Stopniowo, dla coraz większej liczby wsi jest to istotna bariera dla działalności gospodarczej i wzrostu gospodarczego. Taki kierunek przekształceń jest w znacznym stopniu efektem długotrwałego utrzymywania się dużych różnic w poziomie dochodów ludności wiejskiej i miejskiej oraz między krajami członkowskimi, co szczególnie uwidacznia się w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, w tym w Polsce [Bell *et al.* 2009].

2. Charakterystyczne trendy zmian przestrzennych na obszarach wiejskich przed i po wejściu do Unii Europejskiej

W Polsce, ludność wiejska stanowi wprawdzie ok. 38% całej populacji, ale obszary wiejskie zajmują ponad 90% powierzchni kraju. Już zestawienie tych dwóch wielkości wskazuje, że gęstość zaludnienia wsi jest relatywnie niewielka, natomiast rozproszenie osadnictwa wiejskiego znaczne. Mimo że począwszy od lat 2000. liczba mieszkańców wsi nie maleje, to zmiany zachodzące w rozmieszczeniu ludności wiejskiej są dwukierunkowe w sensie przestrzennym:

- w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich, zarówno największych, jak i mniejszych, liczba mieszkańców wsi rośnie (często znacznie i w szybkim tempie);

- natomiast w wielu strefach peryferyjnych, w ujęciu krajowym i regionalnym, a czasami nawet lokalnym, zwykle gorzej skomunikowanych, słabo dostępnych i mniej atrakcyjnych (np. krajobrazowo, ekologicznie) – populacja wiejska zmniejsza się.

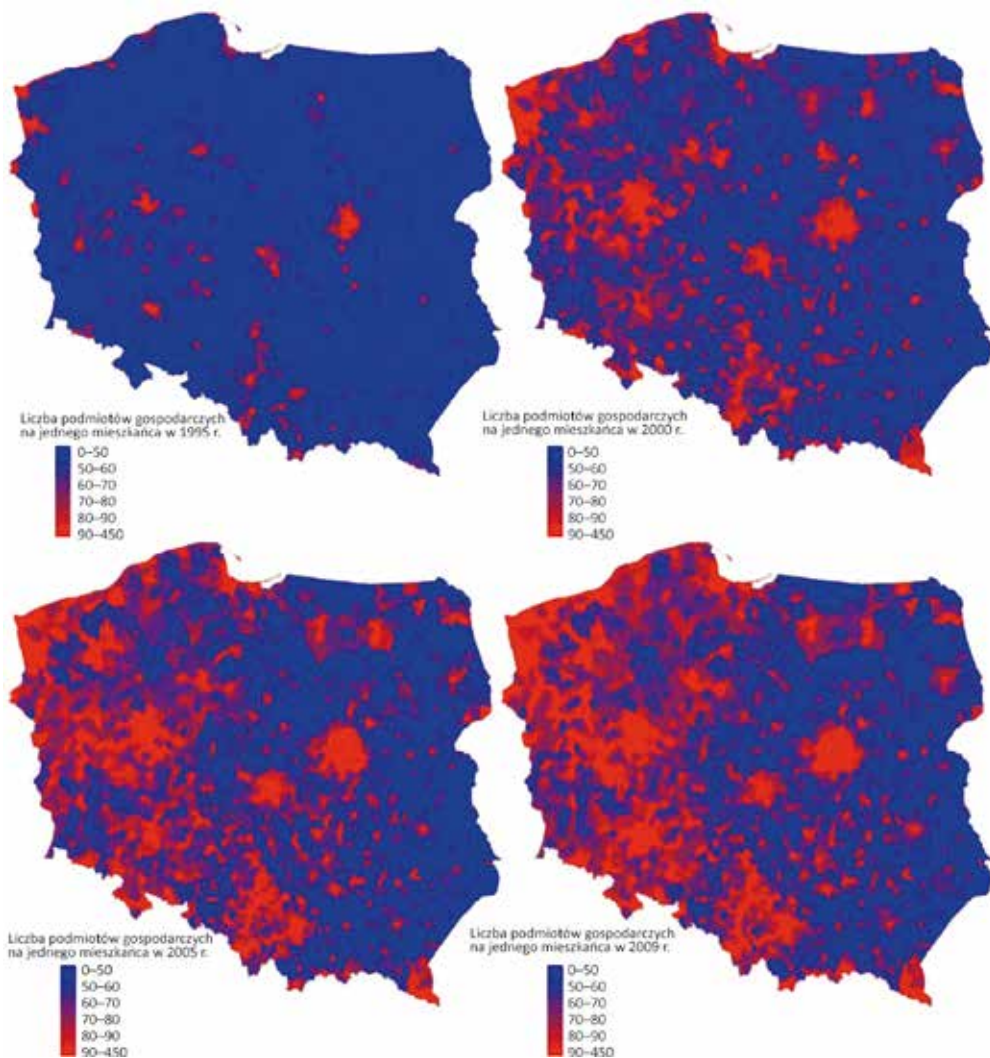
Oba trendy wywołują w przestrzeni wiejskiej rosnące rozproszenie zabudowy, które stopniowo staje się problemem rozwojowym wsi – przy wyższym zaludnieniu pojawiają się istotne trudności ograniczające dostępność komunikacyjną i transportową obszarów wiejskich, przy niższym – ujawniają się kłopoty z zapewnieniem podstawowych usług. Wskazane kierunki zmian mają przeważająco żywiołowy charakter, a ich głębokie, niepożądane konsekwencje gospodarcze, społeczne, infrastrukturalne, a także przyrodnicze i kulturowe są najczęściej, niestety negatywne [Wilczyński 2014].

Wprawdzie tendencje rozwojowe wsi z okresu transformacji sytuują strefy zapóźnienia i niskiej dynamiki wzrostu w rejonach położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, to widoczne jest również ich częstsze występowanie w Polsce Wschodniej niż Zachodniej. Spośród czynników określających przestrzenne zróżnicowanie obszarów wiejskich, wzrasta znaczenie kwestii położenia w układzie centrum-peryferie, stopniowo maleje oddziaływanie zaszczości historycznych (rozbiorowych i związanych z przesunięciem granic po II wojnie światowej [Rosner, Stanny 2014]). Do takiego rozkładu obszarów wiejskich nawiązuje również w dużym stopniu przestrzenne zróżnicowanie atrakcyjności inwestycyjnej [ryc. 1; Zarębski 2010].

Wśród charakterystycznych kierunków zmian na obszarach wiejskich zwraca uwagę wzrost zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, które rośnie mimo prowadzonej od dłuższego czasu polityki wyrównywania szans rozwojowych. Bardzo słabe są powiązania rzeczywistej dynamiki rozwoju wsi z aktywnością władz lokalnych w zakresie pozyskiwania i korzystania z dostępnych instrumentów pobudzania rozwoju.

Wbrew wielu koncepcjom rozwoju obszarów wiejskich nie maleje znaczenie czynników związanych z rentą położenia. Można ją określić jako potencjalne, mniej lub bardziej wymierne korzyści płynące z usytuowania danej jednostki (np. gminy wiejskiej lub miejsko-wiejskiej) w przestrzeni kraju, regionu lub innej struktury przestrzennej. Konkretna lokalizacja jest istotnym potencjałem rozwojowym wsi lub obszaru wiejskiego pod warunkiem, że zostanie w porę dostrzeżona i odpowiednio wykorzystana. Atrakcyjność położenia – miejsce – może mieć różne cechy i nieść potencjalne korzyści. Należą do nich (w określonych okolicznościach) m.in. sprzyjające różnym aktywnościom gospodarczym warunki naturalne, bliskość granicy, sąsiedztwo ośrodków miejskich lub dobra dostępność dużych miast, bliskość ośrodków akademickich, węzłów komunikacyjnych i sieci głównych dróg, lotnisk, stacji kolejowych oraz bliskość rynków zbytu i bazy surowcowej [Ossowska 2004; Kopczevska 2008]. Z najnowszych badań wynika, że atrakcyjność lokalizacji na obszarach wiejskich jest postrzegana [Wiśniewska 2014] przez przedsiębiorstwa, głównie przez łatwy dostęp do rynków i klientów, dostępność wykwalifikowanych pracowników, jakość usług

telekomunikacyjnych oraz możliwość korzystania z krajowych i międzynarodowych połączeń transportowych. Pewne znaczenie mają też inne czynniki decydujące o atrakcyjności lokalnego otoczenia, takie jak: prężnie działające instytucje naukowo-badawcze współpracujące z przemysłem i uczestniczące w tworzeniu innowacji, dostęp do międzynarodowych rynków zbytu, a także osiągnięć technologicznych, informacji i usług.

Ryc. 1. Zmiany w intensywności aktywności gospodarczej (liczba przedsiębiorstw przypadających na 1000 mieszkańców) w latach 1995, 2000, 2005 i 2009

Źródło: [Zarębski 2010].

Czynnikiem kulturowym, dotyczącym lokalnych społeczności, czerpiących najwięcej korzyści z globalizacji, jest umiejętność uruchomienia wewnętrznego potencjału przedsiębiorczości i kooperacji. Jeśli globalizację rozumieć jako dostosowanie oferty podmiotów globalnych do tradycji, kultury i potrzeb lokalnych na wsi lub coraz częściej, jako adaptację miejsc i podmiotów lokalnych do wymogów globalnych, to kwestie lokalizacji i globalizacji są, w zagospodarowaniu obszarów wiejskich, ze sobą silnie związane. Korzyści wynikające z dogodnej lokalizacji wpływają silniej na przestrzenne zróżnicowanie rozwoju niż prowadzona polityka spójności.

Nowa rola rolnictwa, które nie tylko jest producentem żywności, często o podwyższonych walorach, ale również jest dostawcą biomasy, przeznaczanej na cele energetyczne, a także potencjałem dla rekreacji i turystyki. Rośnie znaczenie obszarów wiejskich w sferze środowiskowej – stają się one nie tylko miejscem produkcji surowców energetycznych, ale także bezpośredniej produkcji energii z zasobów odnawialnych (wiatr i energia słoneczna). Są także podstawową przestrzenią ochrony terenów cennych przyrodniczo, krajobrazowo i kulturowo.

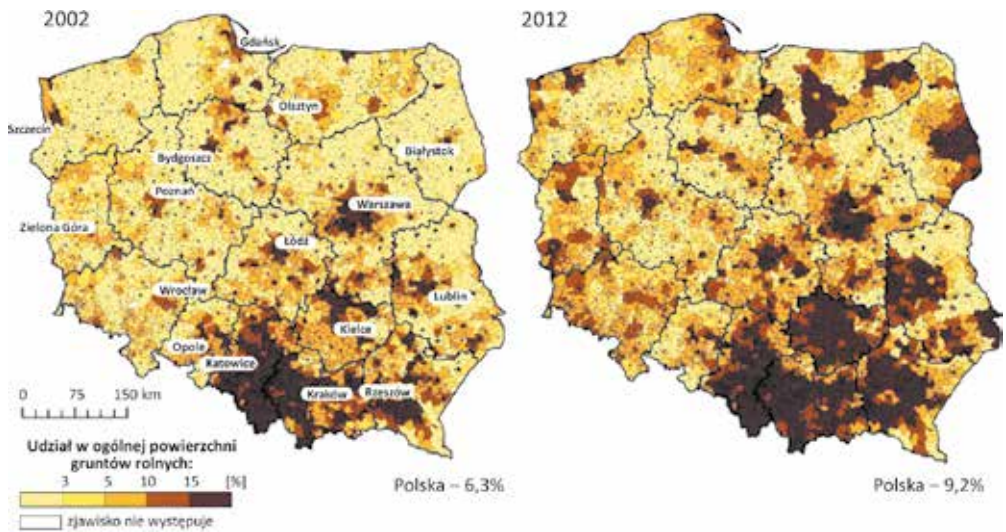
Znaczne zmiany zachodzą również w sferze własności ziemi i gospodarstw rolnych na obszarach wiejskich, a ich tempo i kierunki są bardzo silnie zróżnicowane regionalnie. Jakkolwiek trudno ocenić skalę przestrzennych skutków rosnącego gwałtownie rozdrobnienia gospodarstw rolnych (są dzielone na cele komercyjne, dochodowe, rekreacyjne, mieszkaniowe i inne)¹, to żywiłowe procesy przejmowania gruntów rolnych pod zabudowę mieszkaniową jedno- i wielorodzinną, na cele gospodarcze, produkcyjne, rekreacyjno-wypoczynkowe oraz komunikacyjne skutkują daleko idącymi zmianami w strukturze wiejskiej przestrzeni. Rośnie liczba działek na obszarach wiejskich (szachownica gruntów) i coraz więcej z nich przeznaczane jest na cele nierolnicze (zob. ryc. 2).

Osadnictwo wiejskie traci w wielu regionach zwarty charakter, maleje wartość krajobrazowa i przyrodniczo-produkcyjna wsi, powstają liczne konflikty przestrzenne, a wzrost rozdrobnienia własności staje się również dużą barierą lokalizacyjną dla dalszego rozwoju, szczególnie w strefach podmiejskich i urbanizujących się [por. np. Kajdanek 2012; Jabłoński, Mazurkiewicz 2014]. Rosną także istotnie łączne koszty użytkowania żywiłowo zagospodarowywanych przestrzeni wiejskich, co obniża ich atrakcyjność dla potencjalnych nowych inwestorów, a także „wypycha” już funkcjonujących przedsiębiorców.

---

¹ W latach 1992–2012 wzrost zasobów gruntów rolnych w posiadaniu „nierolników” był ponad czterokrotny (z 396 tys. ha w 1992 r. do 1687 tys. ha w 2012 r.). Rosnąca gwałtownie presja na obszary wiejskie atrakcyjne krajobrazowo i z walorami rekreacyjnymi objęła przede wszystkim obszary wiejskie Północno-Wschodniej, Południowo-Wschodniej, w woj. lubelskim i świętokrzyskim oraz strefy podmiejskie Warszawy, Łodzi, Wrocławia, Poznania, Gdańska, Lublina, Opola, Olsztyna i Bydgoszczy. Niektóre strefy podmiejskie – m.in. krakowska, rzeszowska, kielecka i konurbacja górnośląska połączyły się z rozleglejszymi obszarami wiejskimi tworząc szerszy obszar zmian w strukturze własności rolnej [Głębocki 2014].

Szybki, często żywiołowy, rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich w strefach zewnętrznych największych miast jest pochodną rosnącej atrakcyjności lokalizacyjnej terenów umożliwiających (przynajmniej potencjalnie) korzystanie z sąsiedztwa miejskich rynków i udogodnień (m.in. handlu wielkopowierzchniowego) z jednoczesnym wykorzystywaniem walorów środowiskowych [Głaz, Biczkowski 2012]. Charakterystyczne jest powstawanie i rozszerzanie się stref podmiejskich wokół największych miast, a także wokół miast średnich o wysokim poziomie funkcji miejskich (z wyłączeniem miast monofunkcyjnych). Również wpływ aglomeracji miejskich na obszary wiejskie w bezpośrednim sąsiedztwie jest wyraźnie zależny od stopnia przekształceń przestrzeni wiejskiej, który – ogólnie biorąc, zmniejsza się w miarę wzrostu odległości od miasta.

Ryc. 2. Grunty rolne osób fizycznych nie wchodzące w skład gospodarstw rolnych w 2002 i 2012 r.

Źródło: [Głębocki 2012].

3. Uwarunkowania zmian przestrzennych na wsi

W skali krajowej, coraz większego znaczenia nabierają procesy pogłębiania się zapóźnienia i niskiej dynamiki rozwoju gospodarczego i społecznego na obszarach wiejskich położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, w relacji centrum-peryferia krajowe [Stanny 2014], a także w układach regionalnych.

Jeśli syntetycznie ująć cechy struktur przestrzennych wsi i charakterystyki obszarów wiejskich, które sprzyjają wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu, to można je zebrać w następujące stwierdzenia:

- tylko niektóre miejscowości na obszarach wiejskich są podatne na rozwój społeczno-gospodarczy, dotyczy to szczególnie wsi o charakterze skupionym i zwartym; większość z nich wymaga działań inicjujących aktywizację i inicjatyw kreujących strefy o charakterze centrów;
- przez programy i inicjatywy odnawiające lub aktywizujące wieś można procesy rozwoju w istotny sposób przyspieszyć i przyciągnąć zainteresowanych; niektóre z nich mają pierwszorzędne znaczenie, inne są nieco mniej istotne;
- korzystną cechą wsi jest jej duża dostępność komunikacyjna oraz możliwość penetracji struktur morfologicznych tworzących wiejską jednostkę osadniczą przez czytelny i utwardzony system dróg i ulic;
- większa liczba mieszkańców, wyznaczająca potencjał demograficzny wsi (co najmniej 300 osób, tj. ok. 100 gospodarstw domowych lub zamieszkałych zabudowań), która uzasadnia ekonomicznie podtrzymywanie podstawowego sektora usług i tworzenie przestrzeni publicznych o charakterze centrum;
- brak negatywnych tendencji w rozwoju demograficznym (praktycznie zawsze prowadzą one do degradacji układów przestrzennych wsi i niekorzystnych konsekwencji gospodarczych);
- zróżnicowana struktura funkcjonalna układu wiejskiego (wielofunkcyjność), najkorzystniejsza we wsiach bez dominacji funkcji rolniczej i w mniejszym stopniu mieszkaniowej;
- brak rozproszenia zabudowy wsi jest czynnikiem ułatwiającym integrację infrastrukturalną oraz społeczną struktur wiejskich, warunkuje dobrą dostępność komunikacyjną układu wsi – zwłaszcza z zewnątrz;
- złożoność morfologiczna wsi, występująca w układach z udziałem zabudowy skupionej lub zwartej, z konsekwencjami społeczno-gospodarczymi analogicznymi do braku rozproszenia, ale zwiększająca dostępność wewnętrzną (wyjazdy, kontakty, korzystanie z pojawiających się możliwości);
- występowanie elementów układu centrum wsi o charakterze węzłowym, które zwykle wiąże się z bardziej złożonymi strukturami morfologicznymi (wsie ulicowe, owalnice, wielodrożnice, wsie placowe, osady targowe, osady przemysłowe lub zdegradowane miasta);
- liczne nowe obiekty, w tym przede wszystkim o funkcji niemieszkaniowej i nierolniczej oraz występowanie zorganizowanej zabudowy usługowej, przemysłowej lub wielorodzinnej [zob. więcej Heffner 2002].

Koncepcje rozwoju przestrzennego, związanego z regulacją procesów suburbanizacji w strefach oddziaływania dużych aglomeracji miejskich w krajach Europy Zachodniej opierają się na restrykcyjnie przestrzeganych zasadach zachowania ładu przestrzennego, podtrzymywania ciągłości kulturowej, równoważenia rozwoju (*sustainability*) oraz podnoszenia integralności osiedli wiejskich [por. np. Ros-Tonen *et al.* 2015]. Podejmowane działania i przedsięwzięcia rozwojowe generalnie nie naruszają tożsamości wsi, podtrzymują natomiast więzi społeczne i aktywizują lokalne

społeczności wiejskie (inicjatywy rewitalizacyjne w zabudowie historycznej, przeciwdziałanie niekontrolowanemu rozproszeniu zabudowy, tworzenie systemu przestrzeni publicznych itp. [Filion 2001; Zimnicka, Czernik 2007; Gonda-Soroczyńska 2009; Williams, Shaw 2009]).

Zjawiska te – mimo formalnie planowego rozwoju w sferze przestrzeni wiejskiej, mają niekontrolowany charakter i coraz szerzej zaczęto opisywać liczne, negatywne skutki żywiolowej urbanizacji² wsi:

- nieproporcjonalny wzrost powierzchni użytków nierolniczych i leśnych i niewspółmierny rozwój zabudowy;
- konsumpcja ziemi rośnie szybciej niż gęstość zaludnienia, marnotrawne zapotrzebowanie na nowe tereny, niewspółmierne do wielkości koniecznych dla prowadzonych aktywności;
- rozpowszechnienie wzorców planistycznych propagujących niskie gęstości użytkowania (mieszkania, biura, usługi, przemysł, turystyka); w warunkach rynkowych wywołuje ekspansję tego rodzaju zagospodarowania przestrzeni na zewnętrzne, wiejskie obszary otwarte o dobrej dostępności (rolnicze, leśne, użytki ekologiczne);
- utrudnienia i zagrożenie dla polityki zrównoważonego rozwoju [por. np. *Kształtowanie...*].

W sensie przestrzennym żywiolowe procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich prowadzą do obniżania się gęstości zabudowy i rosnącego jej rozproszenia, braku ciągłości i nierównomiernego użytkowania ziemi, nadmiernej lokalnej koncentracji i jednostronnego użytkowania ziemi, niskiego poziomu centralności organizacji przestrzennej oraz dużej odległości między różnymi formami użytkowania ziemi (kwestia obniżonej lokalnie dostępności [Heffner 2011]).

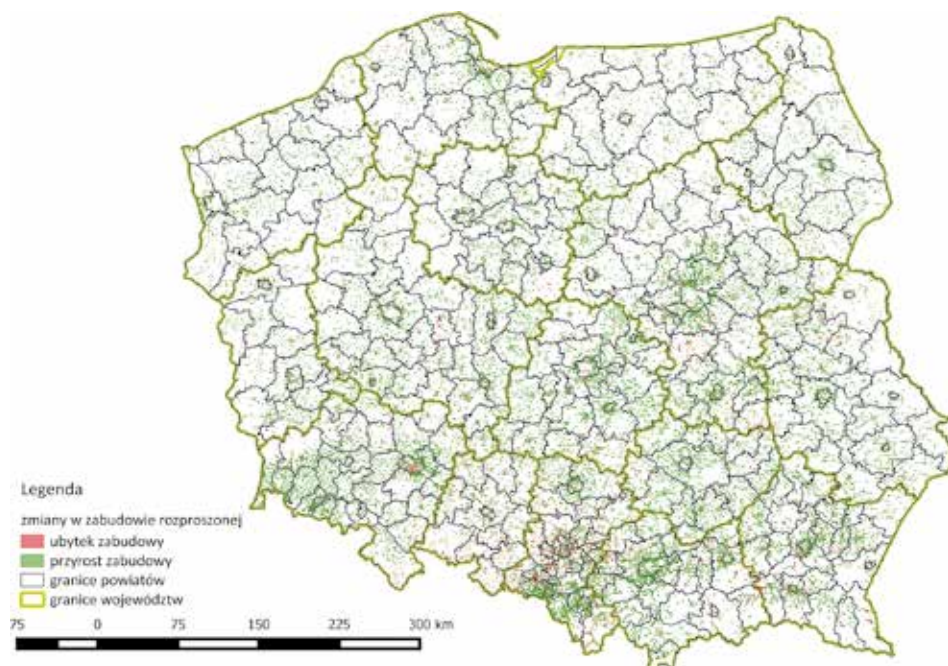
Do najważniejszych czynników wywołujących ten proces zalicza się politykę władz lokalnych, strategie deweloperów i preferencje mieszkaniowe relatywnie wąskiej grupy tworzącej klasę średnią. Proces ekspansji zabudowy wiejskiej przyczynia się do nawarstwiania się wielu problemów – niszczenia obszarów zalesionych, wzrostu zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego, obudowy dróg i szlaków komunikacyjnych, zaniku historycznych układów morfologicznych wsi, osłabienia więzów sąsiedzkich, łączących tradycyjnie mieszkańców małych miasteczek i wsi oraz wzrostu kosztów komunalnych.

Coraz większe obszary w wiejskim otoczeniu dużych miast są zajmowane przez tereny inwestycyjne. W okresie 1990–2012 w Polsce wzrosła w znacznym stopniu powierzchnia gruntów zajęta przez różne formy rozproszonej zabudowy – o prawie

---

² Proces ten określa się często terminem *urban sprawl*, chociaż w Polsce o takiej formie urbanizacji żywiolowej można mówić dopiero w odniesieniu do procesów z lat 90. i później [por. m.in. Lisowski 2005; Jakóbczyk-Gryszkiewicz *et al.* 2010; Heffner 2012].

677 tys. hektarów, w zdecydowanej przewadze na obszarach wiejskich³ (zob. ryc. 3). Proces ten najczęściej wiąże się z aktywnością inwestycyjną związaną z miastami – powstają masowo różne typy osiedli mieszkaniowych, kompleksy handlowo-usługowe różnej wielkości w zewnętrznych strefach dużych miast, tereny i zespoły biurowo-usługowe (*business parks, special economic zones*), hurtownie, magazyny i centra logistyczne, zakłady produkcyjne, drogi, parkingi, tereny sportowe i rekreacyjne oraz inne rodzaje nierolniczego użytkowania ziemi. Nowe formy zagospodarowania funkcjonują prawie wyłącznie w powiązaniu z większymi miastami, a na obszarach wiejskich wokół nich zmniejsza się wyraźnie powierzchnia gruntów rolnych [por. Brake 2001; Bański 2008; Heffner 2013].

Ryc. 3. Przyrost i ubytek zabudowy rozproszonej w okresie 1990–2012

Źródło: Piotr Gibas (Katedra Gospodarki Przestrzennej UE Katowice, 2015)

na podstawie danych CLC 1990 i CLC 2012 (Jednostką odpowiedzialną za realizację projektu Corine Land Cover 2012 w Polsce, w ramach programu Copernicus GIO Land Monitoring, finansowanego ze środków Unii Europejskiej, był Instytut Geodezji i Kartografii, odgrywający rolę jednego z krajowych centrów referencyjnych EIONET ds. pokrycia terenu (NRC Land Cover). Właścicielem danych powstałych w ramach ww. projektu jest Unia Europejska. Jednostką odpowiedzialną za rozpowszechnianie danych krajowych jest Główny Inspektorat Ochrony Środowiska, w którym ulokowany jest Krajowy Punkt Kontaktowy ds. współpracy z EEA w ramach EIONET oraz krajowe centrum referencyjne EIONET ds. pokrycia terenu (NRC Land Cover).

³ Opracował Piotr Gibas (UE, Katedra Gospodarki Przestrzennej, Katowice, 2015).

Procesy rozwoju i zagospodarowania przestrzennego na obszarach wiejskich w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich, a nawet poza nimi, przyjmują formę żywiołowego narastania rozproszonej zabudowy, mimo wielu formalnych regulacji, często również wkraczają na tereny otwarte, ekologicznie i krajobrazowo cenne [Wesołowska 2005; Niedźwiecka-Filipiak, Borcz 2010]. Dążenie do przyciągnięcia inwestycji zewnętrznych za wszelką cenę ma społeczną akceptację i jest charakterystyczne dla lokalnych struktur, prowadzi do powielania inicjatyw otwierających tereny pod nowe przedsięwzięcia, co prowadzi do rozgęszczania układów przestrzennych wsi, pogarszania ich zwartości i pogłębiania trudności z zapewnieniem dostępu do infrastruktury i komunikacji [por. Scott *et al.* 2011].

Pośrednią konsekwencją tych zjawisk jest także masowe odchodzenie od transportu publicznego na rzecz indywidualnego oraz prawie zupełny zanik transportu kolejowego, przejmowanego przez ruch drogowy w obsłudze wsi. Przesunięcia te wpływają negatywnie na środowisko naturalne i formy zagospodarowania obszarów wiejskich. Ich dalszym następstwem jest wzrost kosztów funkcjonowania ludności wiejskiej, co w wielu obszarach o peryferyjnym położeniu wywołuje negatywne skutki społeczne i inicjuje depopulację. Są one również źródłem poważnych problemów gospodarczych, ujawniających się zarówno w obszarach zurbanizowanych na wsi, jak i tradycyjnych, rolniczych, gdzie skutkują odpływem ludności i częstą degradacją, a nawet zanikiem zabudowy całych osiedli wiejskich.

Podsumowanie

Ponieważ żywiołowe procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich implikują wiele ujemnych zjawisk przestrzennych i społecznych (np. osłabienie więzów sąsiedzkich, zanik historycznych układów morfologicznych wsi, pogorszenie dostępności komunikacyjnej) dobrym rozwiązaniem byłoby wprowadzenie i bardziej restrykcyjne przestrzeganie zasad zachowania ładu przestrzennego, a niewątpliwą korzyścią takich działań może być podnoszenie integralności osiedli wiejskich.

W racjonalnym zagospodarowaniu przestrzeni obszarów wiejskich istotnego znaczenia nabierają działania i inicjatywy wzmacniające centra wsi, szczególnie gdy obejmują one wykorzystanie wolnych terenów w zasięgu istniejącej zabudowy miejscowości. Przeciwdziałanie utracie funkcji centralnych i uatrakcyjnienie stref zwartej zabudowy osiedli wiejskich dla ich nowych mieszkańców może w zdecydowany sposób obniżyć presję na przejmowanie i oferowanie nowych terenów pod zabudowę w zewnętrznych i otwartych częściach wsi i ograniczyć „konsumpcję” krajobrazu oraz nacisk na środowisko przyrodnicze i rolne. Procesy prowadzące do wzrostu zwartości osiedli wiejskich, lepszego (intensywniejszego) wykorzystania już istniejącej zabudowy racjonalizują wykorzystanie infrastruktury technicznej i komunikacyjnej oraz społecznej, zmniejszając koszty jej funkcjonowania.

Pośrednią konsekwencją negatywnych zjawisk przestrzennych jest m.in. masowe odchodzenie od transportu publicznego na rzecz indywidualnego oraz prawie zupełny zanik transportu kolejowego, przejmowanego przez ruch drogowy w obsłudze wsi. Przesunięcia te, wpływają negatywnie na środowisko naturalne i formy zagospodarowania obszarów wiejskich, zwiększają koszty funkcjonowania ludności wiejskiej i wywołują negatywne skutki społeczne oraz są też źródłem poważnych problemów gospodarczych zarówno w obszarach zurbanizowanych na wsi, przejściowych, jak i w strefach peryferyjnych, gdzie skutkują odpływem ludności, depopulacją i częstą degradacją zabudowy całych osiedli wiejskich. Ciągłe inwestowanie w poprawę funkcjonowania infrastruktury drogowej i podtrzymywanie komunikacyjnych powiązań z ośrodkami miejskimi oraz przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu mieszkańców wsi – może te trendy zahamować.

Literatura

- Amcoff J., Möller P., Westholm E., 2011, *The (un)Importance of the Closure of Village Shops to Rural Migration Patterns*. The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research, t. 21, nr 2, s. 129–143.
- Bański J., 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.). Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 29–43.
- Bell S., Montarzino A., Aspinall P., Penēze Z., Nikodemus O., 2009, *Rural Society, Social Inclusion and Landscape Change in Central and Eastern Europe: A Case Study of Latvia*. Sociologia Ruralis, 49, s. 295–326.
- Brake K., 2001, *Neue Akzente der Suburbanisierung. Suburbaner Raum Und Kernstadt eigene Profile Und neue Verbund*, [w:] *Suburbanisierung in Deutschland. Aktuelle Tendenzen*, K. Brake, J. Dangschat, G. Herfert, (red.). Leske und Budrich, Leverkusen-Opladen 2001, s. 15–26.
- Bryden J. M., 2012, Efstratoglou S., Ferenczi T., Knickel K., Johnson T., Refsgaard K., Thomson K. J. (red.), *Towards Sustainable Rural Regions in Europe: Exploring Inter-Relationships Between Rural Policies, Farming, Environment, Demographics, Regional Economies and Quality of Life Using System Dynamics*. Routledge, Abingdon.
- Copus A., van Well K. L., 2014, *Parallel Worlds? Comparing the Perspectives and Rationales of EU Rural Development and Cohesion Policy*, [w:] *Territorial Cohesion in Rural Europe: The Relational Turn in Rural Development*, A. K. Copus. P. De Lima (red.). Routledge, Abingdon, s. 53–78.
- Copus A., Shucksmith M., Talbot H., Noguera J., 2010, *Dispelling Stylised Fallacies and Turning Diversity into Strength: An Introduction to the EDORA Project*, Regional Studies Association Annual International Conference, 24–26 May 2010, Pécs, Hungary. Session K: Spatial Planning in Cities and Regions.

- Copus A. K., Dax T., De Lima P., 2014, *Epilogue: Rural Cohesion Policy as the Appropriate Response to Current Rural Trends*, [w:] *Territorial Cohesion in Rural Europe: The Relational Turn in Rural Development*, A. K. Copus, P. De Lima (red.). Routledge, Abingdon, s. 236–248.
- Dax T., 2014, *The Evolution of European Rural Policy*, [w:] *Territorial Cohesion... op. cit.*, s. 35–52.
- Filion P., 2001, *Suburban Mixed-use Centres and Urban Dispersion: What Difference Do They Make?* *Environment and Planning A*, t. 33, s. 141–160.
- Gład M., Biczkowski M., 2012, *Przeobrażenia terenów wiejskich w strefach podmiejskich wybranych aglomeracji w Polsce*. *Acta Scientorum Polonorum Administratio Locotrum*, nr 11(3), s. 83–97.
- Głębocki B., 2014, *Zmiany w strukturze agrarnej polskiego rolnictwa w latach 2002–2012*, [w:] *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa*, B. Głębocki (red.). GUS, Warszawa, s. 14–71.
- Gonda-Soroczyńska E., 2009, *Przemiany strefy podmiejskiej Wrocławia w ostatnim dziesięcioleciu*. *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, nr 4, PAN, Oddz. w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, Kraków, s. 149–165.
- Heffner K., 2002, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*. „*Wieś i Rolnictwo*“ nr 2, Warszawa, s. 27–48.
- Heffner K., 2011, *Problemy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej*, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, I. Nurzyńska, M. Drygas (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 175–194.
- Heffner K., 2012, *Ewolucja funkcji w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej w Polsce*, [w:] *Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 39–60.
- Heffner K., 2013, *Przestrzeń wiejska w Polsce w perspektywie 2020*, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce a polityka spójności Unii Europejskiej: Stare problemy i nowe wyzwania (ze szczególnym uwzględnieniem woj. opolskiego)*, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CLIV, Warszawa, s. 8–24.
- Heffner K., 2014, *Kierunki zmian w przestrzeni wiejskiej Polski – wpisywanie się w przestrzeń wsi europejskiej*, [w:] *Polityka spójności UE a rozwój obszarów wiejskich: stare problemy i nowe wyzwania*, W. Kamińska, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CLVI, Warszawa, s. 33–56.
- Heffner K., 2015, *Przestrzeń jako uwarunkowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. „*Wieś i Rolnictwo*”, nr 2(167), Warszawa, s. 83–104.
- Heffner K., Klemens B., 2013, *Koncepcje zmian i nowe procesy przestrzenne na obszarach wiejskich w Polsce*, [w:] *Kryzys finansowy a programowanie rozwoju jednostek przestrzennych*, S. Korenik, A. Mempel-Śnieżyk (red.). Wyd. UE, Wrocław, s. 90–101.

- Heffner K., Klemens B., 2015, *Wiejskie obszary funkcjonalne w kontekście dostępu do usług publicznych (na przykładzie województwa opolskiego)*. Studia Obszarów Wiejskich, t. 37.
- Jabłoński W., Mazurkiewicz K., 2014, *Konflikty przestrzenne na terenach wiejskich – ignorancja czy niewiedza? Studium przypadku*. Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich, Nr IV/2/2014, PAN, Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, Kraków, s. 1167–1177.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Marcińczak S., Siejkowska A., 2010, *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Kajdanek K., 2012, *Suburbanizacja po polsku*. Nomos, Kraków.
- Kistowski M., 2009, *Problemy zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich – między rozkwitem, peryferyzacją a degradacją*, [w:] *Jak zapewnić rozwój zrównoważony terenów otwartych?* Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa, s. 6–17.
- Kopczewska K., 2008 *Renta geograficzna a rozwój społeczno-gospodarczy*. CeDeWu, Warszawa.
- Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej – na przykładzie obszaru oddziaływania funkcjonalnego miasta Szczecina*, [<http://www.led.ps.pl/BADANIA/podsumowanie.htm>, dostęp 19.09.2010].
- Lisowski A., 2005, *Janusowe oblicze suburbanizacji*, [w:] *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, I. Jażdżewska (red.). Konwersatorium Wiedzy o Mieście XVIII, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, UŁ, Łódź, s. 91–100.
- Niedźwiecka-Filipiak I., Borcz Z., 2010, *Zmiany krajobrazu wiejskiego zagrożeniem dla zachowania tożsamości miejsca*. Acta Scientiarum Polonorum, Acta Sci. Pol., Administratio Locorum, t. 9(4), s. 85–97.
- Ossowska L., 2004, *Renta położenia obszarów wiejskich*. Prace Naukowe AE, Wrocław, nr 1015, t. 2, s. 140–144.
- Otoliński E., Wielicki W., 2003, *Kierunki rozwoju wsi i gospodarstw rolnych*. Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu – CCCLVIII, Ekonomia 2, Wyd. Akademii Rolniczej, Poznań, s. 103–119.
- Perez-Mesa J. C., Galdeano-Gomez E., Aznar-Sanchez J. A., 2011, *The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almeria (South-east Spain)*. Sociologia Ruralis, t. 51, nr 1, s. 54–78.
- Ravetz J., Fertner C., Nielsen T., 2013, *The Dynamics of Peri-urbanization*, [w:] *Peri-urban Futures: Scenarios and Models for Land Use Change in Europe*, S. Pauleit, S. Bell, C. Aalbers, K. Nilsson (red.), Springer, s. 13–44.
- Rosner A., Stanny M., 2014, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku*. Fun-

dacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, IRWiR PAN, Warszawa, [http://www.efrwp.pl/dir_upload/tumb/02bf59c409fab926c5e1dd41288.pdf].

- Ros-Tonen M., Pouw N., Bavinck M., 2015, *Governing Beyond Cities: The Urban-Rural Interface*, [w:] *Geographies of Urban Governance. Advanced Theories, Methods and Practices*, J. Gupta, K. Pfeffer, H. Verrest, M. Ros-Tonen (red.). Springer International Publishing, Heidelberg, s. 85–105.
- Scott A. J., Shorten J., Owen R., Owen I., 2011, *What Kind of Countryside do the Public Want: Community Visions from Wales UK?*, *GeoJournal*, t. 76, wyd. 4, s. 417–436.
- Stanny M., 2014, *Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie*. „Wieś i Rolnictwo”, nr 1 (162), s. 123–138.
- Staszewska S., 2012, *Przekształcenia urbanistyczne osiedli wiejskich strefy podmiejskiej dużego miasta*. *Barometr Regionalny*, nr 4(30), s. 53–68.
- Wesołowska M., 2005, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*. *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 10, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Wigier M., 2013, *Wpływ polityki rolnej na zmiany strukturalne w rolnictwie*. ZER, nr 4(337), IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 3–19.
- Wilczyński R., 2014, *Przestrzeń wiejska*, [w:] *Przestrzeń życia Polaków*. Stowarzyszenie Architektów Polskich SARP, Warszawa, s. 37–64.
- Williams A. M., Shaw G., 2009, *Future Play: Tourism, Recreation and Land Use*. *Land Use Policy*, t. 26, s. 326–335.
- Wiśniewska J., 2014, *Globalizacja obszarów wiejskich – na przykładzie MSP w Wielkopolsce*. *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 1(55)/2014, s. 93–117.
- Zarębski P., 2010, *Przestrzenne zróżnicowanie atrakcyjności inwestycyjnej obszarów wiejskich*. Kancelaria Senatu. Biuro Analiz i Dokumentacji. Dział Analiz i Opracowań Tematycznych, Opinie i Ekspertyzy OE-145. Warszawa.
- Zimnicka A., Czernik L., 2007, *Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej na przykładzie obszaru oddziaływania miasta Szczecin*. Wyd. Hogben, Szczecin.